

Virpi Mäkinen, *Keskiajan aatehistoria – Näkökulmia tieteen, talouden ja yhteiskuntateorioiden kehitykseen 1100–1300-luvuilla*. Atena Kustannus, Jyväskylä 2003. 246 s.

Keskiajan aatehistoriasta ei Suomessa ole liikaa kirjoitettu, ja jo siksi Virpi Mäkinen teoksen ottaa ilolla vastaan. Lisäksi teos on hyvä, mikä heti näin aluksi todettakoon.

Virpi Mäkinen on teologian tohtori ja dosentti sekä Helsingin yliopiston tutkijakollegiumin tutkija. Suuri osan hänen aiempaa tuotantoaan käsittelee fransiskaaniensa sääntökunnan 1200–1300-luvuilla käymää keskustelua köyhyyden ihanteesta.

Teoksessa *Keskiajan aatehistoria – Näkökulmia tieteen, talouden ja yhteiskuntateorioiden kehitykseen 1100–1300-luvuilla* Mäkinen on lähtenyt täyttämään suomenkielisessä kirjallisuudessa olevaa keskiajan aatehistorian mentävää aukkoa. Tämän puutteen täyttämisen Mäkinen kertoo teoksen alkusanoissa sen kirjoittamisen yhdeksi motiiviksi.

Otsikkoon on lisätty varaus, jonka mukaan kyse on nimenomaan näkökulmista ”tieteen, talouden ja yhteiskuntateorioiden kehitykseen 1100–1300-luvuilla”. Mäkinen tarkentaa alaotsikon sanomaa teoksen johdannossa. Suomessa erityisesti akatemiaprofessori Simo Knuutila on monissa kirjoituksissaan korostanut länsimaisen individualismin juurien löytyvän nimenomaan 1100–1300-lukujen opillisista kirjoituksista. Mäkinen nostaakin erityiseksi tavoitteekseen kuvata tätä ”individualistis-voluntaristisen ajattelumuodon syntyhistoriaa ja sen vaikutusta tieteen, talouden ja yhteiskuntateorioiden kehitykseen kyseisenä ajanjaksona”.

Seuraavassa arvioidaan, miten Virpi Mäkinen onnistuu tavoitteessaan. Aluksi tarkastellaan teoksen ajallista rajausta, sitten sen rakentamaa kuvaa keskiajan aatehistoriasta ja lopuksi individualistis-voluntaristista ajattelumuotoa.

I Aikarajauksen pohdinta

Virpi Mäkinen aloittaa varsinaisen tekstinsä vauhdikkaalla kuvauksella Johathan Swiftin novellista *The Battle of Books* vuodelta 1704. Novellissa vanhat, joita ovat antiikin auktorit, ja modernit eli myöhemmät kirjaviisaat ajautuvat riitaan ja joutuvat kirjojen sotaan. Swiftin lähtökohtana on todennäköisesti ollut 1600-luvulla käyty kiista siitä, oliko antiikin tietämys korkeammalla tasolla kuin moderni, oman ajan tiede, ja oliko tuo antiikin taso jotenkin ylittämätön. Kiista liittyi myös siihen, tuleeko tieteen perustua enemmän auktoriteetteihin eli siihen, mitä jostain aiheesta on aiemmin – mieluusti antiikin aikana – kirjoitettu, vai empiiriseen havainnointiin. Mäkisen tarkoitus ei kuitenkaan ole analysoida näitä kysymyksiä vaan päästä pohtimaan keskiajan aikarajausta.

Monen muun tutkijan tavoin Mäkinen kyseenalaistaa keskiajalle yleensä piirretyt alku- ja loppurajat. Useimmiten keskiaika on ajoitettu välille 500–1500, mikä on tietenkin ongelmallista, kuten kaikki vastaavat aikakausimäärittelyt. Vuoden 500 väittäminen katkokseksi antiikin ja keskiajan välillä ei ota huomioon Itä-Rooman valtakunnan säilymistä eikä sitä, että antiikin perintö säilyi myös lännessä osin katkeamattomana luostareiden kätköissä saatikka Boethiuksen viitoittaman opetusohjelman säilymistä läpi keskiajan opillisen koulutuksen runkona. Mäkinen korostaa myös, että väite, jonka mukaan länsimaisen keisarikunnan synty Kaarle Suuren myötä olisi vedenjakaja antiikin keisariaatteen ja keskiaikaisen keisariaatteen välillä, ei ole tyydyttävä, koska Kaarle Suuren (keisarina 800–814) vallan peruste, jumalallinen valtuutus, ei poikennut Julius Caesarin vallalleen antamasta oikeutuksesta tai Augustinuksen ja Eusebiuksen asiaa koskeneista pohdinnoista. Vaikka tämä Mäkisen antiikin ja keskiajan rajanvetoa koskeva kritiikki onkin ehkä hivenen ontuva, se joka tapauksessa osoittaa, kuten hän sanoo, että ”siirtymä niin kutsutulta vanhalta ajalta keskiajalle on siis yleisen historian kannalta liukuva” (s. 15).

Mäkinen ei myöskään hyväksy keskiajalle yleensä asetettua loppurajaa eli hänen mukaansa vuotta 1500 tai itse asiassa Mäkinen puhuu 1500–1600-luvuista, joille monet ”historian oppikirjat ja yleisesitykset” olisivat

asettaneet uuden ajan alun ikään kuin tällöin olisi tapahtunut ”jyrkkä opillinen ja yhteiskunnallinen muutos” (s. 15). Uuden ajan pioneereiksi on näissä teoksissa nostettu Vinci, F. Bacon, Galilei, Descartes, Hobbes ja Locke. Kuten keskiajan alun suhteen, myös 1500–1600-lukujen ja kyseisten herrojen asettaminen uuden ajan airuiksi on ongelmallista, koska ”siirtymä perinteisesti ymmärretyltä keskiajalta niin sanotulle uudelle ajalle ei kuitenkaan ollut jyrkkä”, mikä on varmasti totta. Mäkinen jatkaa ajatustaan tavalla, joka nostanee monen 1500–1600-luvun tutkijan hiukset pystyyn: ”uuden ajan ajattelijat eivät luoneet mitään mullistavaa ja uutta”, vaan Mäkisen mielestä he vain jatkoivat aiemmin luotuja kehityskulkuja.

Epäilemättä tyhjistä ei synny paljon mitään, mutta voidaanko mitään ajanjaksoa nostaa tässä mielessä sen kummempaan asemaan? Jotenkin tuntuu, että Mäkinen haluaa korostaa oman tutkimusajanjaksonsa merkittävyyttä toisen aikakauden kustannuksella, mikä ei mielestäni tee oikeutta kummallekaan aikakaudelle.

Sen sijaan Mäkisen toteamus, että on ”hedelmällisempää mieltää historia orgaanisena, ihmiskunnan yhteisenä historiana kuin pohtia, milloin jokin ajanjakso alkoi tai päättyi” samoin kuin sitä, millaiset intellektuaaliset ”idut” kehittyivät ja millaiset taas eivät. Intellektuaalisessa historiassa on tärkeä tutkia myös epäonnistuneita ja väärään ja hylättyyn tietoon johtaneita polkuja.¹

Lopulta Mäkinen tekee omaan teokseensa ajallisen rajauksen. Keskiaika ulottuu hänen tutkimuksessaan 1300-luvulle, koska keskiaika on hänen mielestään käyttökelpoinen termi opillisessa historiassa tuonne asti. Sen sijaan 1300–1400-lukujen taitteen yhteiskuntafilosofiset, oikeudelliset ja talouseettiset kannanotot ovat jo ”uuden ajan tuotoksia”. Tähän opilliseen traditioon kuuluu Mäkisen mukaan muun muassa fransiskaanteologi William Ockham (noin 1285–1347), mikä voi monelle maallikkolukijalle olla yllätys.

Näissä Mäkisen keskiajan ja uuden ajan välistä rajaa koskeneissa pohdinnoissa iskee silmään renessanssin käsitteen täydellinen puuttuminen. Luonnollisesti renessanssin ajan määrittäminen on yhtä ongelmallista kuin minkä tahansa muunkin: tavallisesti rajat on ulotettu Danten kuolinvuodesta

¹ Tähän osioon kuuluu Virpi Mäkisen teoksen ainoa hivenen onnahtava ajatuksenkulku (s. 13): ”Luontaistalouden sijasta 1200-luvun talouselämä alkoi jo perustua rahaan ja kasvavaan yksityisomistukseen. Erityisesti 1200- ja 1300-luvuilla kehittyneen nominalistisen filosofia myötä keskiajan ihminen vapautui luonnon välttämättömyyksistä. Tämä murros vaikutti ennen kaikkea luonnontieteen ja yhteiskuntatieteiden alueilla.” Mitä ihmettä tarkoittavat ”luonnon välttämättömyydet”? Nukkumista, syömistä ja lisääntymistä?

1321 (joskin jotkut pitävät Dantea ensimmäisenä renessanssikirjailijana) jonnekin 1600-luvun alkuun. Renessanssin suhteen onkin puhuttu useista renessansseista, jotka ajoittuvat hivenen eri aikakausiin; kirjallisuudessa esimerkiksi se alkoi tämän näkemyksen mukaan aiemmin kuin tieteissä. Koska Mäkinen epäilemättä tuntee tämän keskustelun, ihmetyttää, ettei hän siihen sanallakaan puutu. Toisaalta ajanmääritysongelmien esiintuominen on jo sinällään arvokasta, eikä kaikkia pohdintoja voikaan tunkea muutamaan sivuun.

II Opillisen ajattelun perusta ja puitteet

Johdannon jälkeen Virpi Mäkinen siirtyy keskiajan koulutusjärjestelmän esittelyyn. Keskiajalla kansainvaellusten ja muun kaaoksen myötä opillinen sivistys ja sen välittäminen ajautui vähitellen luostareihin. Täten opillisista harrastuksista tuli ennen muuta munkkien ja nunnienkin harrastus, joskin tämän opillisen harrastaneisuuden suhteen on muistettava, että luostarilupaukseen sisältyivät köyhyyden, kuuliaisuuden ja selibaatin lupaukset ja että luostarielämässä irtaantuminen ruumiin kahleista ja suuntautuminen kohti tuonpuoleista oli keskeisessä roolissa. Samalla luostareissa luettiin pyhiä kirjoituksia, joiden antia selvennettiin esimerkiksi kirkkoisien ja epäilemättä myös ensyklopedistien teksteillä. Lukeminen edellytti tekstien, keskiajalla siis käsikirjoitusten, hankkimista, mikä johti kirjastojen syntyyn. On luonnollista, että luostareissa alettiin myös antaa opetusta – eiväthän uudet tulokkaat useinkaan osanneet lukea tai kirjoittaa. Jotkut luostarit avasivat ovensa myös luostarin ulkopuolisille, mitä ei pidetty aina sopivana, vaan kontakti ulkopuoliseen maailmaan koettiin jopa vaaraksi noviiseille. Siksi jotkut luostarit perustivat maallikoille kouluja muuriensa ulkopuolelle.

Aina Kaarle Suuren (768–814) aikaan asti luostarikoulut muodostivat käytännössä läntisen kristikunnan koulutusjärjestelmän. Vasta hänen aikanaan toteutetut uudistukset laajensivat koulutusjärjestelmää siten, että katedraalien ja luostareitten yhteyteen tuli periaatteessa pakolliseksi perustaa koulu ja nimenomaan pappien kouluttamista varten. Katedraalikoulut nousivat 900–1000-luvulla tärkeimmiksi kouluiksi. Katedraalien ja tuomikirkkojen yhteydessä kehittyneissä kouluissa alettiin antaa vähitellen myös yleisempää opillista koulutusta. Tämä toi tullessaan myös ammattimaisemmat opettajat, ja kun koulujen johtajat (skolastikukset, kanslerit) saivat antaa kouluista valmistuneille maistereille opetusluvan, se

mahdollisti yksittäisen maisterin perustaman ”koulun” perustamisen. Nämä alkoivat 1100-luvulla koota ympärilleen oppilaita, jotka siis maksoivat suoraan opettajalleen opetuksesta. Tämänkaltainen toiminta oli mahdollista vain voimakkaasti kehittyvissä ja kasvavissa kaupungeissa. Näistä pienistä yksiköistä kehittyi vähitellen suurempia kokonaisuuksia samalla kun joistakin katedraalikouluista tuli houkuttelevia oppikeskuksia. Opetus perustui *septem artes liberales* -ryhmän ympärille (Mäkisen käännös on seitsemän vapaata taidetta, mutta usein näkee myös käytettävän käännöstä seitsemän vapaata taitoa). Oppikeskuksissa myös teoreettiset tieteelliset kysymykset herättivät kiinnostusta, ja jo 1000-luvulla, kuten Mäkinen toteaa, maailmaa alettiin tarkastella harmonisena kokonaisuutena, joka noudattaa määrättyjä lakeja.

Tässä vaiheessa tieteellinen maailmankuva oli platonilainen, mutta tilanne alkoi muuttua 1100-luvun renessanssin myötä. Tuolloin käännettiin suuri määrä antiikin kreikkalaisia tekstejä latinan kielelle joko suoraan kreikasta tai sitten arabista, jolle kielelle antiikin Kreikan ja hellenistisen kreikkalaisen kulttuurin aarteita oli käännetty erityisesti 700–900-luvulla. Kreikkalaiset teokset saivat usein kylkiäisikseen islamilaisen kulttuurin vaikutuspiirissä syntyneitä kommentaareja. Käännösvaihe kesti suurin piirtein 1050–1225, ja tänä aikana käännettiin nimenomaan luonnonfilosofisia tekstejä. Erityisen merkittävää oli koko Aristoteleen tuotannon kääntäminen latinaksi; se loi pohjan myöhäiskeskiajan tieteelle.

Käännöstyön esittelyyn on löytänyt tiensä todennäköinen painovirhe. *Pategnia*-teos lienee *Pantegni* eli suuri taito (s. 28).

Seuraavaksi Virpi Mäkinen lähtee antamaan yleiskuvaa 1200-luvun tieteestä, erityisesti aristotelismista, jonka keskeinen piirre oli rationaalisuus. Mäkisen mukaan aristoteelisen tieteenkäsitteiden läpimurto perustui siihen, että Aristoteleen tuotanto oli laajalti tunnettu jo 1100-luvun puolivälissä (s. 32), minkä ohella on syytä huomata, että Aristoteleen ajattelu vaikutti intellektuaalisesti houkuttevalta kehittyvässä yliopistomaailmassa.

Aristoteleen myötä keskiajalla omaksuttiin näkemys tieteestä, jossa todenmukaista tietoa oli mahdollista saavuttaa järkeä käyttämällä. Tiede oli muuttumattomien totuuksien summa. Mäkinen näkee tässä mahdollisen ristiriidan kristinuskon kanssa lähinnä siinä, että jos tietoon päästiin järjen avulla, niin mikä oli silloin uskon rooli? Juuri tähän ongelmaan tarjosi Tuomas ratkaisun. Aristoteleen tavoin Tuomas puhuu ihmisen lopullisena päämääränä olevan täydellistymisen, autuuden, kun se Aristoteleella oli onnellisuus. Tiedon lopullinen päämäärä oli Tuomaksen mukaan sielun valaistuminen jumalallisista totuuksista. Tämä ei kaikkien kysymysten

osalta kuten Pyhän kolmiyhteyden osalta (Mäkinen ei mainitse esimerkkejä) onnistunut ilman jumalallista armoa. Näin armo tavallaan täydellisesti järjen käytön. Tällöin myös usko edelsi ymmärrystä.

Ehkä teoksessa olisi voitu tuoda esiin, että jotkut uskonnolliset kysymykset, kuten Jumalan olemassaolo, voitiin Tuomaan mukaan selittää ja todistaa pelkällä järjellä. Tärkeä seikka Aristoteleen kristillistämässä oli myös hänen ajatteluunsa kätkeytyvä teleologisuus. Luonnossa oli sisään rakennettuja päämääriä, jolloin oli helppo ajatella, että ne olivat Jumalan luontoon säätämiä. Tämä seikka jää Mäkiseltä ja monelta muultakin yleisteosten kirjoittajilta huomioimatta.

Keskiajan tiedettä on usein 1200-luvulta eteenpäin kuvattu siten, että se olisi vain olemassa olevan tiedon välittämistä ja tulkitsemista. Kaikki tieto olisi ollut kirjoissa ja kansissa, eikä uuden tiedon etsiminen siksi olisi ollut tarpeen. Todellisuudessa kuitenkin jo 1200-luvun lopulla alettiin esittää kritiikkiä sitä vastaan, että antiikin auktorit olisivat riittäviä tieteellisen tiedon mittareita. 1200-luvun lopulla rationaalisuuteen perustunut ihmiskäsitys sai rinnalleen tahdon kykyyn ja emotionaalisuuteen pohjanneita korostuksia. Yhtenä merkinä tästä uudesta tavasta hahmottaa todellisuutta oli kiista yleiskäsitteiden todellisuudesta (realistit versus nominalistit). Realistien mielestä yleiskäsitteet olivat sellaisenaan olemassa, kun taas nominalistit uskoivat, että yleiskäsitteet kuten hevonen olivat ihmisen mielen muodostamia nimiä. Nominalismin tunnetuimmat edustajat olivat Johannes Buridan ja William Ockham. Jälkimmäiseen liittyi myös uusi filosofian harjoittamisen tapa eli *via moderna*, jossa esimerkiksi havaintojen tekeminen nostettiin osaksi käsittämistä. Aristoteelinen tieteenkäsitys sai rinnalleen uutta etsivän tieteenkäsityksen. Mäkisen mukaan uudet ajatukset näkyvät konkreettisesti muun muassa tekniikan ja alkemian parissa. Osittain näin onkin. Nämä saivat uutta potkua *via modernasta* mutta toisaalta niillä oli omat tieteenhistorialliset juurensa, jotka ponnistivat muualta kuin aristoteelisesta luonnonfilosofista.

”Keskiajan yliopisto” -luvussa Virpi Mäkinen tarjoaa suppean mutta täsmällisen esityksen yliopistojen synnystä, opetustavoista, opiskelijoista ja tiedekunnista pääopetussisältöineen. Luku lienee toistaiseksi paras johdatus aiheeseen suomen kielellä. Samalla Mäkinen itse asiassa – tosin sitä itse toteamatta – esittää ne puitteet, joiden sisällä suuri osa 1100–1300-luvun opillisista kirjoituksista syntyi.

”Yliopistot”-termin sijaan keskiajalla yliopistoista käytettiin nimitystä *studium generale*, koska esimerkiksi jokainen tiedekunta oli oma *universitaksensa*, yliopistonsa, ja vasta useampien *universitasten* kokonaisuus

muodosti *studium generalen* eli sen, minkä nykyään tiedämme yliopistoksi. Taustalla tässä ilmiössä oli ammattikuntalaitos ja sen korporatiivinen malli. Tutkimuksessa on perinteisesti yliopistoksi kutsuttu keskiajan opinahjoja, joissa oli useampia tiedekuntia ja jotka houkuttelivat opiskelijoita laajemmalla alueella kuin koulun välittömästä läheisyydestään ja joissa oli enemmän kuin yksi opettaja. Nämä tekijät erottivat ”yliopistot” muista kouluista. Yleensä yliopisto oli myös saanut privilegionsa paavilta tai ruhtinaalta, usein keisarilta tai esimerkiksi Ranskan kuninkaalta kuten Pariisin yliopisto.

Yleensä on esitetty (esimerkiksi H. Rashdall keskiajan yliopistohistorian klassikossaan), että tiedekuntia piti neljästä mahdollisesta (teologinen, oikeustieteellinen, lääketieteellinen ja artististinen) olla vähintään kolme, jotta oppilaitosta voitaisiin kutsua yliopistoksi. Tämän vuoksi esimerkiksi eteläitalialaisen Salernon koulun ei voida väittää olleen vielä 1100-luvulla yliopisto, koska siellä opetettiin lähinnä lääketiedettä. Virpi Mäkinen vetää rajan vielä tiukemmaksi kuin Rashdall. Hänen mukaansa yliopiston tuli tarjota opetusta kaikissa ylemmistä tiedekunnista eli teologiassa, oikeustieteessä ja lääketieteessä, joissa opiskelu yleensä edellytti artistisen tiedekunnan filosofian maisterin perustutkinnon tai vastaavan (lähinnä mendikanttijärjestöjen oppilaitoksissa) suorittamista. Tällä perusteella yliopistoja ei olisi jäänyt kuin Pariisiin, Oxfrodiin ja Cambridgeen. Teologian opinnot levisivät laajemmin yliopistoihin vasta 1360-luvulla.

Toinen 1100–1300-luvun aatehistorian keskeinen yliopistoihin liittyvä tosiasia on se, että niissä ruvettiin hyödyntämään 1100-luvun renessanssin esiin kaivamia lähteitä ja rakentaa niiden päälle omia oppeja. Yliopistot olivat paikkoja, joissa 1100-luvun renessanssin tuottamat ja kääntämät tekstit otettiin käyttöön ja analyysin kohteeksi. Tekstien analyysissä ja opetuksessa keskeiseen rooliin nousi logiikka: syntyi ns. skolastinen metodi.

Virpi Mäkinen esittelee lyhyesti eri tiedekuntien opetusohjelman, jolloin parhaiten esiin nousee Mäkisen oma erikoisala, oikeustiede. Tämä aiheuttaa jonkin verran epätasapainoa muuten hyvään käsittelyyn, ja tarkoittaa myös sitä, että roomalaisesta ja kanonisesta oikeustieteestä annettu kuva on luotettavampi kuin muista.

Yleisesityksiin ja muiden tekemiin tutkimuksiin nojaaminen johtaa tietenkin väistämättä tahtomattomiin epätarkkuuksiin. Otan yhden esimerkin. Kun Mäkinen kirjoittaa, että ”sairaaloissa tapahtuvaan opetus- ja työharjoitteluun päästiin vasta 1530-luvulla” (s. 87), niin hänen käyttämässään tutkimuksessa sanotaan, että ”sairaaloissa tapahtuva lääketieteen opetus näki päivänvalon vasta 1530-luvun Padovassa” (s. 103

kyseisessä teoksessa). Kyseessä on tyypillinen tutkimuksesta otettu lainaus, jota on tulkittu hivenen yli sen, mitä alkuperäisessä tutkimuksessa esitetään. Mäkinen on muuttanut opetuksen modernimmaksi opetus- ja työharjoitteluksi ja antaa ymmärtää, että kyse on laajemmasta yliopistollisen opetusohjelman muutoksesta, kun alkuperäisessä tekstissä kerrotaan vain, että tämänkaltaista lääketieteen opetusta annettiin ensimmäistä kertaa 1530-luvun Padovassa. Siinä ei puhuta mitään kyseisen opetuskäytännön virallistamisesta, mikä todellisuudessa tapahtui vasta satoja vuosia myöhemmin. Tämä esimerkki pätee kaikkiin yleisesityksiin alalla kuin alalla. Yleistykset toisinaan jättävät tosiasiat varjoonsa.

Yliopiston esittelyn jälkeen Mäkinen siirtyy mielenkiintoiseen aiheeseen, akateemisiin harhaoppeihin. Keskiaika tunnetaan yleensä inkvisition aikakautena. Jos asiaa kysyy *Ruusun nimi* -elokuvan nähneeltä maallikolta, niin keskiaika oli inkvisition aikakausi, jolloin erilaiset harhaopit olivat kirkon vainon kohteena. Tähän luutuneeseen näkemykseen luo hyvin totuuden valoa Mäkisen keskiajan harhaopin määritelmä. Sen keskeisenä piirteenä olivat henkilön vapaa tahto ja itsepäinen pitäytyminen harhaoppisissa eli kirkon opetuksen vastaisissa käsityksissä.

Opillisessa maailmassa "tiedolliset erehdykset" olivat hyvin mahdollisia, mutta toisaalta ne eivät välttämättä levinneet kovin laajalle. Pariisissa kirkon opetuksen vastainen opetus joutuikin yleensä tuomiolle kanslerin ja teologian muodostaman konsistorin eteen. Harhautunut opettaja sai edeltä käsin listan virheistään, ja konsistorin eteen tullessaan hänellä oli mahdollisuus puolustautua ja korjata mahdolliset väärät mielipiteensä. Virheen myöntämistä seurasi julkinen peruutus. Luonnollisesti myös paavillinen, piispallinen tai sääntökuntien tuomioistuimet olivat mahdollisia harhautuneen ojennuspaikkoja. Huomattavaa on myös, että opiskelijan piti filosofisen tiedekunnan opiskelijaksi päästäkseen ja myöhemmin teologian opintojen Baccalaureus-vaiheessa vanhoa vala, ettei hän sanoisi tai opettaisi mitään äiti kirkon opetusten vastaista.

Yliopistojen järjestäytymisen aika 1200-luvulla toi tullessaan myös muutoksia oikeuskäytäntöön, oikeudenkäyntimenettelytapoihin. Tuolloin siirryttiin asianomaisaloitteisesta viranomaismenettelytapaan. Kun aiemmin syytösprosessin piti alkaa loukatun asianomaisen toimesta ilmiantona, niin nyt kirkkoa vastaan tapahtuneissa rikoksissa riitti *fama publica* eli julkinen maine, käytännössä siis huhu. Oikeudenkäynnissä keskeiseen rooliin nousivat syytetyn tunnustus ja silminnäkiätodistukset, ja samalla raudankanto- ja vesikokeiden kaltaiset jumalantuomiot poistettiin oikeusjärjestelmästä. Viranomaismenettelytavan kauniimpi nimi on

inkvisitorinen menettelytapa. Se poikkeaa kuitenkin kerettiläiskontrolliin erikoistuneesta inkvisitiosta, joka alkoi kehittyä paavi Lucius III:n aikana 1100-luvun lopulla. Virallisen aseman inkvisitiolaitos sai vuonna 1232.

Mäkinen näkee oikeudenkäyntimenettelytapojen muutoksessa haikuja volutaristisista teorioista – korostivathan uudet tavat yksilön kertomusta, syytetyn omaan tunnustusta ja silminnäkijöiden kuvausta.

Akateemisissa harhaoppisyytöksissä oli useimmiten kysymys jostain muusta kuin selvästä harhaopista, kuten ”valheesta” tai ”harhaan joutumisesta”. Harhaopiksi nämä saattoivat muuttua vasta, jos tällaisten ajatusten kannattaja itsepintaisesti piti kiinni näkemyksistään.

Luvun päättävät kuuluisat Pariisiin oppituomiot vuodelta 1277, joissa Pariisin piispa Étienne Tempier kieltää kannattamasta tai puolustamasta kaikkiaan 219 väitettä. Toisinaan tätä on pidetty modernin tieteen ensiaskeleena, koska siinä esimerkiksi kielletään puolustamasta sellaisia näkemyksiä, joiden mukaan Jumalan ei olisi mahdollista liikuttaa maailmaan rektilineaaraisesti tai että Jumalan ei olisi mahdollista luoda muita maailmoja omamme lisäksi. Teologisessa mielessä näiden väitteiden kieltämisen avulla pyrittiin varmistamaan Jumalan täydellinen valta maailmaan nähden. Jumala saattoi tehdä mitä vain. Koska näin oli, saattoivat oppineet käytännössä pohtia millaisia kysymyksiä tahansa, kuten sitä että aurinko olisi maailmankaikkeuden keskipiste eikä maa kuten Ptolemaios ja Aristoteles opettivat. Mäkisen mukaan Nikolaus Oresme (k. 1384) olisikin ehdottanut ”ehkä ensimmäistä kertaa filosofian historiassa” aurinkokeskisen mallin mahdollisuutta. Filosofian historiassa näin voi ollakin mutta ei tietenkään tieteen historiassa, sillä jo Aristarkhos Samoslaisen (s. n. 330 eKr.) tiedetään kannattaneen aurinkokeskistä maailmankuvaa.

Tässä keskustelussa oli kysymys myös Jumalan absoluuttisen ja Jumalan säädellyn vallan välisestä erosta, mikä oli luonnonfilosofian keskeisiä erotteluita myöhäiskeskiajalla, mutta johon Mäkinen ei puutu, vaikka mainitseekin, että yhtenä kolmesta Tempierin kieltojen keskeisenä osa-alueena olivat Jumalan absoluuttista valtaa koskevat kysymykset. Kaksi muuta olivat, kuten Mäkinen toteaa, maailman ikuisuus ja kahden totuuden oppi. Edellinen viittasi erityisesti Aristoteleen kannattamaan näkemykseen maailmasta, jolla ei ole alkua eikä loppua, mikä koettiin tietysti vahvasti kristinuskon vastaiseksi ajatukseksi. Tämä myös kertoo, että kielloissa oli myös tavoitteena estää Aristoteleen luonnonfilosofisten teosten ajatusten soveltaminen teologisesti latautuneisiin kysymyksiin. Kahden totuuden opissa oli kysymys siitä, että kaksi eri tiedettä voisi opettaa samasta asiasta

eri tavalla. Esimerkiksi teologit opettaisivat, että maailmalla on alku ja loppu, ja luonnonfilosofit, että se on ikuinen.

Modernilta kalskahtavan lukuotsikon "Tieteen ja opetuksen huippuyksiköt" alle Mäkinen sijoittaa kerjäläisveljestöt, erityisesti dominikaani- ja fransiskaanisääntökunnat, joista "kehittyi keskiaikaisen yliopiston huippuyksilöitä" (s. 113). Molemmat saivat kirkon siunauksen vuonna 1217. Dominikaanijärjestö perustettiin alun perin taistelemaan harhaoppeja vastaan, minkä vuoksi sen tärkeimmiksi toimintamuodoiksi tulivat opetustyö ja saarnaaminen. Sen sijaan fransiskaanien tavoitteena oli köyhien ja vähäosaisten auttaminen. Fransiskaanijärjestön jäsenet kuten myös fransiskaaniyhteisö eivät saaneet omistaa mitään, mikä myöhemmin aiheutti vakavia riitoja.

Molemmat järjestöt perustivat vahvan, kolmiportaisen koulutusjärjestelmän, perustivat kouluja yliopistokaupunkeihin ja asettuivat vahvasti teologian yliopisto-opetuksen keskukseen Pariisiin. Ylin koulutusporras oli yleensä integroitua osaksi yliopistoa eli *studium generalea*. Sääntökuntien oma opetus oli niin laadukasta, että se vastasi artistisessa tiedekunnassa annettua opetusta, ja sääntökuntiin kuuluneet opiskelijat kirjoittautuivatkin yliopistoissa suoraan jonkun ylemmän tiedekunnan opiskelijoiksi. He myös jäivät yliopistostatuuttien ulkopuolelle, eivätkä vannoneet uskollisuusvalaa yliopiston rehtorille. Molempien järjestöjen opettajat kiersivät monissa kouluissa opettamassa.

Vähitellen syntyi skismaa sääntökuntiin kuuluvien ja niihin kuulumattomien opettajien välillä. Sääntökuntien opettajat houkuttelivat usein runsaasti opiskelijoita, myös sääntökuntiin kuulumattomia, mikä aiheutti hankaluuksia. Riitaan sekulaariopettajien ja sääntökuntiin kuuluvien opettajien välillä ajaututtiin Pariisissa 1200-luvun puolivälissä johtuen teologisen tiedekunnan professorinimityksistä. Professorin palleille alkoi yhä enemmän tulla mendikantteja, mikä tietysti herätti närää sekulaariopettajien keskuudessa. Taustalla oli myös kirkko- ja tiedepoliittisia syitä. Edelliseen liittyi sääntökuntien vahva kirkollinen asema, mm. paavillinen privilegio, jonka perusteella he olivat suoraan paavin alaisuudessa eivätkä kuuluneet piispan hallintovaltaan. Tiedepoliittisena syynä oli sääntökuntien pyrkimys vallata teologisen tiedekunnan professuureja, mikä realisoitui erityisesti Pariin yliopiston "akateemisen lakon" aikana vuosina 1229–1231. Lakossa kysymys oli yliopiston itsehallinto-oikeudesta, mistä mendikantit eivät kantaneet huolta. He olivat kiinnostuneita järjestönsä eivät yliopiston asemasta. Siten he toimivat

”rikkureina” ja valtasivat lakon aikana asemia eli professuureja. Tilanne kuitenkin nostettiin tapetille vasta noin 1250.

III Yksilöllisyyden ajatus

Virpi Mäkisen mukaan juuri 1200-luvun puolivälissä mainituista syistä syytti varsinainen sekulaari-mendikanttikiiista Pariisiin ylipistossa. Kiistan tuloksena julkaistiin joukko kiistakirjoituksia. Nämä kiistakirjoitukset merkitsevät käännettä myös Virpi Mäkisen teoksessa. Mäkinen kirjoittaa: ”Tämän teoksen loput luvut käsittelevät kiistakirjoitusten satoa yksilöoikeuksien, talouden ja yhteiskuntateorioiden kehityksessä” (s.118).

Luvun tieteen ja opetuksen huippuyksiköt loppuosassa Mäkinen esittelee hyvin pääpukarien ajatuksia. Pääkysymyksiä oli mm. fransiskaaniin köyhyysideaali. Mendikantit suhtautuivat köyhyyteen myönteisesti esittäen esimerkiksi omaisuudesta luopumisen ja köyhyyden olevan Kristuksen seuraamista ja ”evankelinen apuneuvo, jonka tehtävä oli puhdistaa sielua”. Kiistan sekulaariosapuoli korosti muun muassa kristilliseen täydellisyyteen olevan mahdollista päästä ilman kaikkea omaisuudesta luopumistakin, syytti köyhyyden puolustajia harhaoppisuudesta sekä epäili köyhien veljien aiheuttavan särön kirkon arvokkuudelle.

Virpi Mäkisen yhtenä perustavoitteena on osoittaa, että ajatus ihmisen yksilöllisyydestä syntyi nimenomaan 1200-luvun lopulla ja 1300-luvun alussa, eikä suinkaan vasta uuden ajan alussa, kuten usein on esitetty. Keskiajan ihminen on aiemmin usein tuomittu kollektiiviseksi eli yhteisölliseksi olennoiksi taustanaan se ennako-oletus, että tuolloin oli vallalla aristoteelinen ihmiskäsitys, jonka mukaan kaikki ihmiset toteuttivat yleistä ja ikuista ihmisolemusta, joskin toiset paremmin kuin toiset. Mäkisen – ja Knuuttilan – mukaan kuitenkin mainittuna ajanjaksona hahmottui käsite ”yksilö” teologis-filosofisissa pohdiskeluissa ihmisen sielun ja ruumiin välisistä suhteista.

Vanhan ajattelun mukaan sielu antoi ruumiille muodon, teki ihmisestä ihmisen, mutta materia antoi ihmiselle hänen yksilölliset piirteensä. Näin ajatteli Aristoteleeseen nojaten esimerkiksi Tuomas Akvinolainen. *Via modernan* edustajat haastoivat tämän ajattelun ja väittivät, että myös aineeton sielu saattoi olla yksilöllinen. Samalla he määrittivät järjen, tahdon ja emootiot uudelleen suhteessa yksilöllisen identiteetin muodostumiseen. Tämän ajattelun ensimmäiset haituvat olivat 1100-luvun keskusteluissa

mielen ensimmäisistä liikkeistä. Tässä keskustelussa aviorikoksen ajattelu alettiin nähdä synniksi, kun aiemmin vasta aviorikoksen akti oli synty. Ajattelemisessa oli kuitenkin asteita, ja sillä oli eroa, oliko kyseessä vain mielen liike – tavallaan ajatus asiasta – vai oliko tahto suostunut asiaan eli tavallaan tietoisesti päättänyt antaa mielihalulle vallan. Synneissä oli aste-eroja.

Synti-keskustelun ponnikkeena oli Augustinus, joka antoi sysäyksen myös tahdon ja järjen suhdetta koskevaan keskusteluun ja voluntarismin syntyyn. 1200-luvulla vallitsevaksi tullut aristoteelinen filosofia ohjasi, että ihmisen toimintaa opetti järki. Sen avulla ihminen ymmärsi hyvän elämän perusteet ja sen miten hän voisi päästä kohti tätä hyvää päämäärää. Ymmärrettyään sen, mikä kussakin tilanteessa, edistäisi tätä hyvää, hän myös pyrki toimimaan sen mukaisesti. Tahto oli alistettu järjen valtaan. Todellisuudessa järkevän puntaroinnin jälkeen ei kuitenkaan läheskään aina tehty tätä yleistä hyvää edistävää tekoa. Tällöin aristoteelisen ajattelun mukaan kyse oli heikkoluonteisuudesta, joka oli irrationaalisten toimintaimpulssien aiheuttamaa toimintaa.

Tätä psykologisesti arveluttavaa mallia ei kuitenkaan hyväksytty yleisesti 1200-luvullakaan. Sen haastoi Augustinuksen ajatus, jonka mukaan tahto ei ollut alisteinen järjelle, minkä vuoksi tahdon ei tarvinnut noudattaa järjen sille antamia toimintasuosituksia. Ihminen tahtoi usein asioita, joista järki väitti, että ne eivät olleet tahtomisen arvoisia. Tämä ajattelu vaikutti 1300-luvulla syntyneeseen voluntarismiin (*voluntas* = tahto), jonka mukaan tahto oli järkeä merkittävämpi ihmisen toimintaa määrittävä sielunkyky. Tätä mallia kannattivat muiden muassa Johannes Duns Scotus ja William Ockham.

Nämä voluntaristiset ajatukset johtivat Virpi Mäkisen mukaan siihen, että alettiin kiinnittää huomiota ”yksilöön ja hänessä luonnostaan oleviin kykyihin ja oikeuksiin”. Syntyi yksilökeskeinen ajattelu. Mäkinen pohtii tämän näkymistä oikeuskäsityksissä. Luonnonoikeusajattelussa kehittyi ajatus yksilöllisistä perusoikeuksista ja velvollisuuksista. Esimerkiksi nälkää näkevän ihmisen oli oikeus ottaa toisen omaisuutta oman henkensä pitimiksi. Ajan keskustelussa tämänkaltainen subjektiivinen oikeus koski kuitenkin vielä poikkeustapauksia.

Mielenkiintoista on, että yksilöllisyys-ajattelun synty ja tahtoa korostava voluntarismi vaikuttivat talouseettisiin teorioihin rahasta, omaisuudesta ja hinnanmuodostuksesta, mitkä teemat ovat Mäkisen aiheena luvussa ”Varhaiskapitalismin lähteillä”. Siinä esitellään varsin seikkaperäisesti 1200–1300-luvun oikeusterminologia sekä pureudutaan

sellaisiin kysymyksiin kuin omistamisen alkuperä, omaisuuteen liittyvä moraalifilosofia (esimerkiksi se, onko fransiskaaniksi ryhtyvällä oikeus antaa kaikki omaisuutensa pois), rahan hedelmättömyysoppi (raha ei tuottanut rahaa; tässä yhteydessä erotettiin mm. rahan ulkoinen arvo sen sisäisestä arvosta edellisen tarkoittaessa ilmeisesti sen ostovoimaa ja jälkimmäinen sen arvoa tavarana), oikeudenmukaisen hinnan ajatus sekä korkokielto. Tämä luku, joka liittyy läheisesti Mäkisen väitöskirjan teemoihin, on hieno yhteenveto hänen aiemmista kirjoituksistaan.

Teoksen viimeisessä luvussa Mäkinen siirtyy yhteiskuntateorioihin. Hänen mukaansa *via modernan* myötä syntyi näkemys siitä, että yhteisö syntyi ihmisten tahdosta ja yhteisestä sopimuksesta. Näin liberaalin individualismin juuret olisivat myöhäiskeskiajalla.

Mäkinen puuttuu aluksi kuitenkin kysymykseen paavin vallasta, joka oli laajan keskustelun aihe 1200-luvulla. Vuosisadan puoliväliin asti sitä yleensä puolustettiin mutta sen jälkeen tukea annettiin erityisesti Saksalais-roomalaisen valtakunnan keisarille mutta myös muille maallisen vallan edustajille. Varhaiskeskiajalla maallista ja uskonnollista valtaa tarkasteltiin enemmän tai vähemmän erillisinä, omine tehtävineen. Feodaaliyhteiskunnassa kirkollisen ja maallisen vallan rajat kuitenkin sekoittuivat. Maalliset hallitsijat alkoivat katsoa olevansa vastuussa myös alueensa uskonnollisesta elämästä ja paavillinen reformi pyrki luomaan kirkosta taloudellisesti ja poliittisesti itsenäisen organisaation. Ennen pitkää tämä johti konflikteihin, joista ensimmäinen koski piispojen nimitysoikeutta paavi Nikolaus II aikana 1058–1061.

Gregorius VII:n aikana 1073–1083 kehitettiin ajatus, jonka mukaan maallinen valta oli alisteinen hengelliselle vallalle, toisin sanoen paavin sana oli viime kädessä universaali. Paavin valtaa kritisoivat valdolaiset ja kataarit, jotka julistettiin kerettiläisiksi, mutta 1200-luvun lopulla myös Pariisin yliopiston sekulaariprofessorit alkoivat argumentoida paavin valtaa vastaan. Guillelmus Saintamorilainen esitti näkemyksen, jonka mukaan kirkon viranhaltijat saivat hallinnollisen valtansa Kristukselta, eivät paavilta, jolloin heillä luonnollisesti oli luovuttamattomia oikeuksia paaviin nähden.

1300-luvulle tultaessa paavin valta heikkeni huippunaan tietysti "Avignonin vankeus" (1309–1378). Tällöin myös uusia ajatuksia esitettiin. Johannes Duns Scotus oli Mäkisen mukaan Thomas Hobbesin suvereniteettiteorian ja sosiaalisen sopimusteorian varhainen muotoilija. Scotuksen mukaan lain tuli olla oikeudenmukainen ja laillisen vallan omaavan henkilön vahvistama. Yhteiskunnallinen valta oli aina lähtöisin yhteisön muodostamien ihmisten sopimuksesta. Vastaavanlaisia

”modernisteja” olivat Marsilius Padovalainen ja William Ockham. Ockham korosti, että jokainen hallitsija oli saanut valtansa kansalta ja että hengellisellä ja maallisella vallalla on omat toimialueensa. Hän korosti myös yksilön oikeutta omaan mielipiteeseen ja sisäiseen vapauteen.

Ei ihme, että yhtymäkohtia uuden ajan yhteiskuntasopimusklassikoihin ja yksilönvapauden puolestapuhujiin löytyy, kuten Mäkinen kirjansa lopussa osoittaa.

Lopuksi

Virpi Mäkisen *Keskiajan aatehistoriassa* on paljon hyvää. Se on ensimmäinen varteenotettava suomenkielinen teos aihepiiristään. Laajasta aihepiiristä on erityisen huomion kohteeksi nostettu yksilöllisyyden käsitteen syntyhistoria 1200-luvulla ja 1300-luvun alussa. Tätä teemaa on valotettu erinomaisesti oikeus- ja yhteiskuntahistorian aatteellisen taustan osalta. Nämä ovat myös Mäkisen aiemman tuotannon pohjalta hänen vahvinta osaamisaluettaan. Mäkisen johdannossa lupaama kolmas osa-alue, ”individualistis-voluntaristisen ajattelumuodon vaikutus tieteen teorioiden kehitykseen kyseisenä ajanjaksona” ei kuitenkaan täyty, mikä olisikin edellyttänyt lähdeaineiston huomattavaa laajentamista. Tällöin ehkä myös nykynäkökulmasta 1200-luvun tunnetuin luonnontieteilijä fransiskaani Roger Bacon olisi päässyt teokseen mukaan. Puutteista huolimatta individualismin syntyhistorian aatehistorialliset juuret on erittäin hyvin esitelty.

Hyvää teoksessa on myös kaikki oikeudellinen analyysi, sujuva ja hiottu kieli sekä yleiskuvan antaminen myöhäiskeskiajan aatehistorian puitteista. Erinomainen on myös teoksen loppuun sijoitettu asiasanasto.

Helsingin Sanomissa professori Juha Sihvola esitti, että teoksen päänimike aatehistoria olisi tullut kustantajän vaatimuksesta, koska teoksen pääpaino on niin selvästi individualismin syntyhistoriassa. Ottamatta kantaa tähän, on todettava, että noin puolet teoksesta on laajemmin aatehistoriaan liittyvää. Tämä osuus myös ymmärrettävästi liikkuu huomattavasti yleisemmällä tasolla kuin oikeus- ja yhteiskuntateorioiden aatehistoriallinen analyysi (joka yhtä lailla kattaa noin puolet teoksesta) ja siksi sisältää myös epätarkkuuksia perustuessaan lähinnä tutkimuskirjallisuuteen. Tiukasti ottaen teos ei olekaan tasapainossa. Aatehistoriallisena analyysinä se painottaa liikaa muutamaa teemaa, kun taas puhtaana ”individualistis-voluntaristisen ajattelumuodon syntyhistoriana” siinä kuvataan liikaa yleisiä

taustoja. Näistä painotusongelmista huolimatta Mäkisen *Keskiajan aatehistoria* on sille muuallakin esitetyt kehunsa ansainnut. On myös muistettava, että se on *de facto* alansa pioneeriteos Suomessa. Jäämme odottamaan jatkoa.

Timo Joutsivuo, fil. tri.
Renvall-instituutti, Helsingin yliopisto
joutsivu@mappi.helsinki.fi